

Др Димо Вујовић

ЦЕТИЊЕ У ДАНИМА ТРИНАЕСТОЈУЛСКОГ УСТАНКА

Цетиње је било центар окупаторске власти у Црној Гори. Ту је било сједиште цивилног комесаријата за Црну Гору, Команде дивизије „Месина“, која је вршила окупацију Црне Горе, команде једног батаљона карабинијера и разних других окупаторских служби. Осим тога, у Цетињу је било и руководство црногорских сепаратиста, који су се ставили у службу окупатора. Па ипак, све то није омело партијску организацију у граду да обави огроман посао припреме маса за народни устанак, Осим успјешног политичког дјеловања у масама, чији је резултат био то да је огромна већина грађана, а у првом реду омладина, прихватила ставове и линију КПЈ, Мјесни комитет и партијске организације су успјешно обавили и многе конкретне послове у вези с припремом устанка. Ту прије свега спада прикупљање оружја, затим формирање герилских група које су имале да на дати знак ступе у акцију и организовање санитетских курсева. У Цетињу је било смјештено прилично оружја, које је у данима капитулације разнесено из војних магацина а затим прикупљено и смјештено у два илегална магацина — у Очињићима и иза Шпадијерског врха. Осим тога, формиране су и неколике герилске групе, којима је било обухваћено неколико десетина чланова КПЈ, скојеваца и симпатизера Партије. Ове групе су се вршењем обуке спремале за оружани устанак. Санитетским курсевима било је обухваћено неколико десетина жена и омладинки.¹

Тако је, захваљујући правилном и успјешном раду Мјесног комитета КПЈ и свих партијских организација, Цетиње било потпуно политички и организационо припремљено за устанак, па је МК КПЈ на свом састанку од 10. јула 1941. године могао да донесе и конкретне закључке у вези с отпочињањем оружаних акција. Закључено је да Мјесни комитет КПЈ напусти Цетиње 12. јула и пресели се у оближње село Боково. Такође је закључено да град напусти руководећи партијски актив и један број компро-

¹ АИИ (Архив Историјског института Титосрад) бр 11644, VIII 16-38 (Сјећања Данице Маринковић); Ватрић Јовановић, Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији, Београд 1960, 38, 54. У литератури и сјећањима наводе се различити подаци о броју обухваћених герилским групама. Негдје се наводи цифра од 60, а негдје чак и од 250.

митованих другова. И један и други закључак спроведени су у живот. Закључено је да већина активиста остане у граду, као и све герилске прупе, јер је по селима било доста оваквих група, које су биле довољне за предвиђене акције. Мислило се да ће се изводити мање акције последице којих би се људство враћало својим кућама. Такође се мислило да ће се и у граду изводити неке акције. Вјеровало се да ће партијско руководство, иако је напустило град, бити у стању да несметано одржава контакт с организацијама у граду и да руководи њима. Зато није ни формирано неко посебно партијско руководство за град, него је само одређен један друг у граду преко кога би Комитет одржавао везу са партијском организацијом у граду. Осим тога, и ван града, у његовој непосредној близини, у селу Горничу, одређен је један друг за везу са Цетињем. Али је већ искуство од 13. јула показало да ће се то тешко остварити. Наиме, тога дана се у град вратила једна другарица (Д. Мариновић), члан руководства, и пренијела директиве оним друговима који су остали у граду. Али то није прошло без тешкоћа, као ни њен излазак из Цетиња. Тако је устанак 13. јула затекао у граду већину активиста и све герилске групе. Истина, чим се чуло за акције, приличан број другова је на своју руку напустио град и отишао у партизане, због чега су партијске организације и герилске прупе биле поремећене.² Због догађаја који су наступили, дошло је до блокаде Цетиња. Везе партијског руководства са градом прекинуте су. Дакле, у Цетињу је настала донекле непредвиђена ситуација.

Као што рекох, Цетиње је већ 13. јула било блокирано од стране устаника, јер су током читавог дана извођене акције на путевима који су водили к Цетињу и ликвидирани жандармеријске и италијанске постаје које су постојале ван града. Акције су почеле још прије зоре 13. јула. Тако је ликвидирана и заробљена италијанска постаја на Чеву. Још прије тога прекинута је телефонска линија Чevo — Цетиње. На овом правцу су у току дана ликвидирани жандармеријске станице на Ресни и у Теклићима. Увече је разрушен пут Цетиње — Његуши и Његуши — Котор. И на комуникацији Цетиње — Ловћен — Његуши изведене су акције: прво је ликвидирана италијанска постаја на Ивановим коритима, а затим је разрушен колски пут у правцу Цетиња и у правцу Његуша.³

На комуникацији Цетиње — Будва изведене су, такође 13. јула, у току дана, значајне акције. Тако су ујутру уништена 4 италијанска камиона с посадом, а нешто касније два мотоцикла са три официра. Да би рашчистили ситуацију, Италијани су у овом правцу послали из Цетиња један батаљон војника и 6 тен-

² Исто, бр. 11644, VIII 16-38 (Сјећања Д. Мариновић), бр. 13159 VIII 1в-46 (Сјећања Милутина Вујовића); Зборник НОР, III, 1. док. 7.

³ Зоран Лакић, Радоје Пајовић, Гсјко Вукмановић, Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941—1945 -- Хронологија догађаја (Хронологија), Титовград 1963, 40—48.

кова. Устаници су их напали и послѣје жестоке борбе натјерали да се, уз знатне губитке, врате у Цетиње. На овом правцу је у току дана ликвидирана и жандармеријска станица у Брајићима.⁴

Још значајнији успјех постигли су устаници овога дана на комуникацији Цетиње — Подгорица. Ујутру је на Павловој страни нападнута и ликвидирана италијанска патрола од око 15 војника. Послѣје подне на Кошћелама је ликвидирано и заробљено 27 мотоциклиста и један камион с посадом, а у рејону Мекавца и Добрске плоче 3 камиона и једна путничка кола, који су се кретали из правца Цетиња. Најзначајнији успјех 13. јула у овом правцу представљало је заузимање Ријеке Црнојевића, коју је бранило 150 италијанских војника. Ликвидирана је и жандармеријска станица на Љуботињу. На Царевом лазу нападнута је и задржана италијанска колона која је покушавала да се из правца Подгорице пробије према Ријеци Црнојевића.⁵

Као што се види, устаници су у току дана 13. јула у околини и на прилазима Цетињу успјешно извели многобројне акције у којима су убили и заробили велики број Италијана и заплијенили знатне количине оружја. Осим тога, резултат ових акција била је потпуна блокада Цетиња која је трајала неколико дана. Наравно, све је то изазвало праву панику код Италијана у Цетињу. Улицама града крстарили су италијански војници у пуној ратној опреми. Читав гарнизон је био у стању приправности. Око команде дивизије „Месина” и електричне централе били су истурени митраљези. Одмах су заузеле истурене позиције у граду, као и кровови појединих кућа које су доминирале градским улицама, па су на њима такође инсталирани митраљези. Осим истакнутих тачака у граду, Италијани су запосјели и истакнуте положаје око Цетиња. Град су замрачили и у току читаве ноћи одјекивали су пушчани пуцњи, митраљески рафали и експлозије бомби, а рефлектори су освјетљавали околна брда, јер су Италијани вјероватно очекивали напад на град, па су сталном пуцњавом хтјели да заплаше нападаче.

Сјутрадан, 14. јула, окупатор је забранио сваки излазак из куће, осим свега сат дневно, од 9 до 10 часова ујутро (како би грађанство за то вријеме могло да прихвати воде и, евентуално, купи какве намирнице). Овако строг полицијски час трајао је неколико дана, све до коначне деблокаде Цетиња. Онај који је ових дана излазио из куће могао је прочитати по кућама и бандерама излијепљену наредбу цивилног комесара Мацолинија којом се тражи да се у року 24 часа преда оружје и муниција; у противном — пријети се смртном казном.⁶ Полицијски час у граду паралисао је готово сваку активност, јер онај сат дневно није био довољан да би се могла развити ма каква озбиљнија активност. За ова неколико дана све је било сведено на то да се на

⁴ Исто,

⁵ Исто,

⁶ Исто, 51.

брзину измијењају мисли и укратко прокоментаришу збивања. У граду није било тачних информација о ономе што се око Цетиња догађа. О томе се могло судити само на основу реаговања Италијана у граду и одјека детонација и митраљеских рафала, који су допирали до Цетиња. То је значило да се борбе и даље воде на прилазима граду. И заиста је тако било: Италијани су за свој најважнији задатак сматрали деблоку Цетиња, па су се свим силама трудили да је што прије постигну. Али баш у тим покушајима они су доживјели два пораза, који спадају међу највеће поразе које су Италијани уопште доживјели у току читавог рата у Црној Гори. Ријеч је о њиховом поразу на Кошћелама 15. јула и на Брајићима 18. јула. Али ни 14. јул није прошао без борби. Јединице које су из правца Подгорице продирале према Цетињу узгредно су водиле борбе са устаницима.⁷ Овог дана Италијани су из Цетиња упали у село Бајице и том приликом убили Милутина Мартиновића.

Петнаестог јула Италијани су покушали да из Ријеке Црнојевића продру у Цетиње са једним моторизованим батаљоном. Устаници су их дочекали на Кошћелама и потпуно их уништили (70 мртвих, 440 теже и лакше рањених и око 800 заробљених. Заплијењена је и велика количина ратног материјала: 48 митраљеза, 6 минобацача, 4 топа, око 1.200 пушака, 20 мотоцикла, 28 камиона и др.). Једна група од 80 италијанских војника, која је успјела да се извуче из обруча и упути се у правцу Цетиња, ликвидирана је од устаника на Доброкој плочи.⁸

На комуникацији према Подгорици тога су дана код Павлове стране ликвидирана још 4 камиона са 20 војника.⁹

Истог дана упутила се у правцу Цетиња из правца Котора једна друга италијанска колона са 4 тенка, 2 камиона и др. Устаници су је напали код Чекања и нанијели јој знатне губитке, али је колона ипак успјела да се пробије до града.¹⁰ Ипак, Цетиње тиме није било деблокирано. Зато је окупаторском гарнизону у граду пошта бацана из авиона. Изведена је акција хватања те поште, иако је био строги полицијски час. Један омладинац се прикрао мјесту на које је пошта бацана и успио да је узме, али су га Италијани одмах ухватили, затворили и ускоро осудили на смрт. Зато што је био малољетан, смртна казна замијењена му је 30-годишњом робијом.¹¹

Сљедећа неколика дана вођене су и даље борбе на комуникацијама према Цетињу. Ипак је Италијанима успјело да продру у град из правца Котора и Ријеке Црнојевића, одакле је надирала главнина италијанских војника из састава дивизије „Пустерија”.

⁷ Исто.

⁸ Исто, 54.

⁹ Исто, 56.

¹⁰ Исто, 55.

¹¹ АИИ, бр. 4237/ХI 2а--7 (41).

Али покушај продора у Цетиње из правца Будве, 18. јула, није успио. Напротив, Италијани су на Брајићима доживјели тежак пораз, јер је једна њихова колона од 20 камиона, 6 тенкова и 7 мотоцикала ту уништена. (Било је 20 мртвих, око 40 рањених и преко 170 заробљених; уништено је 12 камиона и један тенк, а заплијењене су знатне количине муниције).¹²

Ипак је сљедећих дана Италијанима успјело је да и из овога правца продру у Цетиње и да тако остваре дефинитивну деблокаду града.

Напоре италијанских трупа да продру у Цетиње пратила је и активност авиације, која је бомбардовала села у околини Цетиња. Од детонација авионских бомби пресао се и сâм град. По селима која су бомбардовали авиони су порушили многе куће.

Али много више зла становништву нанијеле су трупе које су продирале у правцу Цетиња. Оне су узредно палиле села и љетину, убијале и хапсиле нејако становништво. Куда год су прошле — остављале су за собом згаришта и крвав траг. У Цетиње су ове трупе долазиле са великом пљачком и великим бројем похапшених. То је било већином нејако становништво: старци, жене и дјеца.

Цетиње се претворило у велики војнички логор од неколико хиљада војника. „Војни стан“ (касарна) није био довољан да се смјести толика војска. Зато је за касарну оспособљена велика нова зграда гимназије. Ова војска је одмах приступила утврђивању града. Као резултат ових и каснијих напора, читаво Цетиње опасно је високом бодљикавом жицом, а на свим околним брдима изграђени су јаки бетонски бункери и читав систем утврђења. У самом граду око сваке касарне, војне установе и на појединим раскрсницама изграђени су многи бункери, жичане препреке и сл. Читав град је лично на јако утврђен војнички логор на каквом главном фронту. Поучени искуством блокаде, Италијани су на простору Доњег Краја почели да граде и један аеродром на који би могли слијетати мањи авиони.

Чим су ушле у Цетиње италијанске трупе су почеле да врше стријељања похапшених сељака. Тако су 19. јула стријељали двојицу из Цеклина (Блажо Стругар и Перо Стругар), под оптужбом да је код њих нађено оружје.¹³ Формиран је ратни пријеки војни суд, који је почео одмах са радом. Суд је засједао у великој сали Владиног дома, а још прије него је прво суђење и завршено, у близини саме ове зграде уређено је стрелиште. Наредбама на српскохрватском и италијанском језику, које су лијеplене по граду, обавјештавани су грађани о сазивању суда и о пресудама које он изриче. Тако је 20. јула објављена наредба команданта дивизије „Месина“ о сазивању суда, који ће 22. јула одржати јавну расправу, којој сваки грађанин може слободно

¹² Хронологија, 69, 70

¹³ Исто, 75.

присуствовати.¹⁴ А тога дана одржано је суђење осморици ухапшених, Васо Ковачевић и Леви Легис осуђени су на смрт, а остали на временске казне од 14 до 30 година. Осуђени на смрт стријељани су истог дана у осам и по сати увече.¹⁵ Стријељање је извршено уред града, поред самог Владиног дома. Ова пресуда и њено изрицање такође су објављени народу. Овакве објаве биле су слједећих дана честа појава. Који дан касније осуђена је на смрт и једна старија жена, Милица Ј. Дапчевић, зато што је код ње нађен један револвер. Пирцио Бироли ју је помиловао, да би тиме показао своју „благонаклоност“¹⁶ Он је 26. јула постављен за војног гувернера Црне Горе. Тиме је укинута цивилна комесаријат и уведена војна власт, ради ефикасније борбе против устаничког покрета.¹⁷

Двадесет шестог јула стријељани су у Цетињу Милутин Ђеракић бравар из Цетиња, и Андрија Шофранац, сељак из Друшића.¹⁸

Тридесетог јула могла се прочитати објава о суђењу Луки Перовићу, Божу Јовановићу и Луки Јовановићу. Сви су били из Бјелоца. Осуђени су на смрт и стријељани такође у граду, на стрелишту поред Владиног дома.¹⁹ Грађанство је просто присиљавано да присуствује том стријељању. Доведени су и италијански војници, да посматрају. Али грађанство се није одазвало на овај позив. Чим су их довели, осуђени су запјевали: „Дуни, вјетре озго од Карпата и отвори на Балкану врата“, али их је прекинуо плотун непријатељских војника. Прије тога одбили су да им вежу очи и да им пуцају у леђа. Неколико италијанских војника пало је тада у несвијест, видјевши тај приказ и храбро држање осуђених. Ово јавно стријељање било је велики пораз Италијана, јер су постигли ефекат супротан ономе што су жељели. Зато су касније престали да приређују овакве јавне приредбе па су стријељања вршили тајно ван града.

Ратни војни суд је неуморно радио и стријељања су била честа појава. Тако су на примјер 8. августа стријељана три родољуба: Саво Вуковић и Иво Сућић из Паштровића и Морис Демајо из Београда,²⁰ а 12. и 13. августа стријељано је 15 родољуба из Бјелопавлића.²¹

Италијани су тих дана организовали и казнене експедиције које су упадале у околна села, палиле куће, вршиле масовна хапшења и стријељања без икаквог суда. Тако су упали и у село Горнич, у непосредној близини Цетиња. Тамо су изненадили неке

¹⁴ АИИ, бр. 4236/XI 2а—6 (41).

¹⁵ Исто, бр. 4237/XI — 2а—7 (41).

¹⁶ Исто, бр. 4239/XI — 2а—8.

¹⁷ Хронологија, 91/92, АИИ бр. 4236/XI 2а—9 (41).

¹⁸ АИИ бр. 8281 VIII 1м—4 (Материјал државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача).

¹⁹ АИИ, бр. 4240/XI 2а—9 (41).

²⁰ Хронологија, 109/10.

²¹ АИИ бр. 8281 VIII 1м—4 (Материјал Ком. за утврђивање злочина).

партизане и похватали их, а међу њима и Света Мартиновића, члана КПЈ, који је био ту остављен за везу са организацијом у граду. Попалили су неке куће, а Света са два друга, Блажом и Мирашом Мартиновићем, стријељали су. Свето се јуначки држао узвикујући Италијанима: „Пуцајте, ово су комунистичке прои.”²²

Сваки дан су допирале до града вијести о суровим италијанским репресалијама. Тако су једног дана упали у село Мајсторе, цијело га спалили, ухапсили све сељаке и једанаесторицу стријељали.²³

Сличну судбину доживјела су многа села у Катунској и Ријечкој нахији. Похапшене су доводили на Цетиње или Ријеку Црнојевића, а онда су италијански војници који су били заробљени у акцијама око 13. јула ишли дуж строја затвореника да препознају учеснике устанка. Они на које би они указали прстом извођени су и мучени, а затим без икаква суда стријељани. Тако су поступили у команди дивизије „Месина” у Цетињу са ухапшенима из Ђеклића и Бјелица, а потом су једанаесторицу одвели и стријељали их на Цетињу.²⁴

Нарочито је од ових казних експедиција тешко прошла Ријечка нахија. Многа села су попаљена, на десетине сељака без суда је стријељано, а на стотине их је интернирано у Албанију.

Цетиње је било пуно похапшених сељака, које су казнене експедиције доводиле собом, као некада јаничари робље. Затвор у Богдановом крају није био довољан да прими стотине похапшених, које су зато трпали по разним подрумима (нпр. у Владином дому). Већину затворених чинили су жене, дјеца и старци. Услови живота у овим импровизованим затворима били су неподношљиви, па је неколико дјеце и умрло у њима.

Малтретирању, хапшењу и интернирању било је изложено и градско становништво. Високи комесар Мацолени је издао наређење да сваки грађанин мора фашистички поздрављати италијанске официре и друге функционере у униформи.²⁵ Неколико дана касније Италијани су похапсили све мушко становништво града од 18 до 60 година старости. Затворили су их у двориште бившег италијанског посланства, гдје је тада била смјештена команда карабинјера. Ту су остали неколико дана, стално под вердрим небом. Италијани су издвојили једну групу и одвели је у затвор Богданов крај, а ускоро затим интернирали су је у Албанију. Тих дана ухапшено је и неколико бивших грађанских политичара и функционера бивше државе, а то свједочи о чињеници да Италијани нијесу знали ко је и како организовао устанак. Остале похапшене ускоро су пустили, затраживши претходно од њих изјаву лојалности и обавезавши оне млађе, који нијесу били слу-

²² АИИ бр. 11644, VIII 1в—38 (сјећање Д. Маринковић).

²³ Исто, бр. 8281 VIII 1м—4 (Материјал Ком. за утврђивање злочина).

²⁴ Исто.

²⁵ Хронологија, 74/5.

жбеници да сваки дан долазе у двориште команде карабинијера — како би их имали стално на окупу и под оком. Ови млађи су у том дворишту задржавани по читав дан. Били су их подијелили у неколике чете и по цио дан су вјежбали с њима. Водили су их и на принудни рад, на оправку путева који воде из Цетиња, на градњу једног аеродрома на периферији града у Доњем Крају и сл. Сваку непослушност и недисциплину ових омладинаца Италијани су строго кажњавали.

Ово окупљање млађих у дворишту команде карабинијера имало је и позитвних страна, јер су се другови свакодневно виђали и тако могли да један другога пренесу разне поруке, материјал и сл., пошто је организован рад у граду био почео да се обнавља, а и везе са друговима ван града су биле успостављене. Осим тога, прикупљена је овдје и прилична количина хљеба, јер су Италијани овим омладинцима давали по један хљебчић, пошто су их држали на окупу добар дио дана. Готово цио овај хљеб предаван је као прилог, који је затим слат у затвор и дијељен сиромашним породицама.

Ови другови су прикупљали и разне обавјештајне податке. Тако је нпр. група која је радила на путу према Ријечи Црнојевића пратила кретање Јована Белова, познатог петоколонаша, који је из тог правца долазио у Цетиње.²⁶

Упоредо са паљевинама, пљачком, хапшењима, интернирањима, мучењима и стријељањима ишла је и италијанска пропаганда, која је имала циљ да народ одвоји од устаника и комуниста, који су — према тој пропаганди — криви за сва зла која су снашла црногорски народ. Тако је „Глас Црногорца“ од 21. јула био посвећен 13-јулском устанку. На првој страни био је истакнут крупним словима наслов „Неизбјежна казна издајницима црногорског народа“. Упоредо с оваквим и сличним чланцима, објављена је и вијест да је Москва пред падом, као и друге вијести о великим побједама њемачке војске.

Ових дана су италијански авиони заједно са бомбама бацали по Црној Гори и многобројне летке, који су Црногорце увјеравали да Италија ради за њихово добро, да им је дала независност и да ће учинити све да им се пружи мир, рад и благостање; позивају их да не слушају разне непријатеље човјечанства; тврде да су Москва, Петроград и Одеса пред падом и чему онда борба Црногораца; потом подсјећају да је царица Јелена рођена Црногорка; италијанска војска ће угушити побуну, зато се Црногорци посљедњи пут позивају да се предају и положе оружје, па ће им живот бити спасен, зато треба да се одмах ријеше, јер ће италијанска војска у противном предузети најстроже мјере.²⁷

²⁶ Б. Јовановић, и д., 229 АИИ бр. 4965, VIII 1в—2 (45) бр. 4966 VIII, 1в—2; бр. 9228 VIII 1в—23 (мемоарска грађа); изјава М. Поповића аутору; ауторова лична сјећања.

²⁷ АИИ, бр. 4253/XI 26—2 (41).

Ускоро за овим, 1. августа се Црногорцима обратио и Пирцио Бироли. Позива их да се окану комуниста, који су се због непријатељске политике бивше Југославије према Црној Гори појављивали у великом броју, и да имају повјерења у Италију која је дошла да им помогне итд.²⁸

За овим с услиједили и разни други прогласи, који су, као и ови, лијељени по граду. Сви су били штампани на малом формату, па су не само лијељени него и растурани у народ и бацани из авиона. У једном од њих Црногорци се позивају да избаце из земље странце, па ће се са „домаћим изродима“, који су „у расулу“, лако обрачунати.²⁹

У једном другом се опет говори о томе како су Италијани дошли да успоставе независну Црну Гору, али су на позив Москве комунисти убили неколико италијанских војника. Москва је пред падом и шта ће онда комунисти радити. На крају се напомиње да интерес Црногораца није у Москви.³⁰

Растурани су и летаци у којима се говорило о току рата у Русији и о томе да ће за неколико дана од Русије остати само тужна успомена.³¹

Нарочиту улогу у овом пропагандном послу имао је „Радио-Цетиње“, који је од почетка августа почео да даје редовне емисије, претежно намијењене грађанству Цетиња, јер се станица није могла далеко чути. Град је био озвучен, тако да су се на сваком углу налазили звучници, па је свако могао да чује програм ове станице. Нарочита пажња посвећивана је радио-дневнику, који је емитован три пута дневно. Осим тога, преко радија су држана разна предавања, коментари и сл., али им то није било довољно, па су ове коментаре штампали у посебним књижицама које су потом бесплатно растурали у народ. У једној књижици штампано је обично 5—6 оваквих коментара, од којих је сваки дан читан по један. Ево назива неких од тих коментара и говора: „Црна Гора и страхоте рата“ (читано 9. августа), „Окупиране покрајине прије овог рата од совјетске војске“ (11. VIII 1941), „Јапан и осовина: тројни пакт“ (12. VIII 1941), „Забринутост Енглеске ради напредовања Њемаца у Русији“ (15. VIII), „Општа мобилизација Јапана“ (16. VIII), „Реорганизација окупираних територија од стране осовинске војске и неуспјех енглеске блокаде“ (18. VIII), „Пораз болшевичке војске“ (21. VIII), „Племенити и топли проглас народу и одметницима предсједника подгоричке општине“ (28. VIII), „Говор преко радија митрополита црногорско приморског“ (4. IX) итд.³²

²⁸ Исто, бр. 4255/XI 26—3 (41).

²⁹ Исто, бр. 4261/XI 26—4 (41).

³⁰ Исто, бр. 4247/XI 26—6 (41).

³¹ Исто, бр. 4353/XI 26—9 (41); бр. 4356/XI 26—10 (41).

³² Исто, бр. 4361/XI 16—11 (41).

Преко Радио-Цетиња је и Секула Дрљевић одржао један дуг говор, у коме је величао Италијане као ослободиоце и говорио да Црногорци нијесу Срби, против партизана итд. и сл.³³

Пропаганда је вршена и путем филма. На тргу испред општинске зграде приказивани су филмови о напредовању Немаца у Русији и други пропагандни филмови.

Као што се види, грађанство Цетиња и околине било је последице тринаестојулског устанка изложено великом физичком и психичком притиску. Али иако је тај притисак био огромних размјера, није дао жељене резултате, јер је рад Партије по свим секторима био обновљен, да би ускоро показао врло значајне успјехе. Томе је много допринијело повезивање са партијским руководством ван града.

Још док су били ухапшени у дворишту италијанске легације, чланови КП који су се ту затекли међусобно су се повезали. Осим тога, они су се повезали и са једном другарицом, чланом КП (С. Томашевић), која је била у граду и која их је обавијестила да је успостављена веза са руководством ван града. Та је веза била успостављена преко друга Света Мартиновића, а када је он убијен, веза се одржавала преко Доњег краја и Кошарица.³⁴ Пошто су пуштени из овог привременог логора, преостали чланови Партије, којих је било 14, организовали су се у 4 партијске ћелије. Али крајем јула и у првој половини августа још није било посебног партијског руководства за читав град. Оно је формирано тек крајем августа.³⁵

Успостављање везе са партијским руководством и формирање партијских организација одмах је дало крупне резултате на свим секторима града.

Врло велики успјех у таквој ситуацији представљало је поновно издавање радио-вијести, у којима су преношене вијести Радио-Москве и Радио-Лондона. Вијести је хватао један омладинац, у чијем је стану био склоњен један велики радио-апарат марке „Орион”, власништво бивше „Селјачке самопомоћи”. Вијести су умножаване на писањој машини и издаване свака 2—3 дана. Нешто касније почело је њихово умножавање на шапирографу, у много већем броју примјерака. Ове вијести су биле врло драгоцене за успјешан политички рад међу омладином и грађанством. Оне су радо читане и биле су једини извор информација које нијесу потицале од непријатеља. Омладина се много ангажовала у растурању ових вијести.³⁶

Много пажње у то вријеме посвећивано је раду НОФ-а (Народноослободилачког фонда). Формирани су многи одбори у свим дјеловима града и код свих професија. Они су се старали о при-

³³ Исто, бр. 9618/XI 2—26 (41).

³⁴ Исто, бр. 4966/VIII 1в—3; бр. 13159/VIII 1в—46 (сјећање М. Вујовића).

³⁵ Исто, бр. 108/IX 2—12 (41).

³⁶ В. Јовановић, н. д., 690—698; АИИ бр. 4965. VIII 1в—2; бр. 4966, VIII 1в—3; (Мемоарска грађа); ауторова лична сјећања

купљању добровољних прилога у новцу, храни, одјећи, санитарском материјалу, писаћем прибору итд. Пошто је храна давана на бонове, за потребе НОФ-а организована је права шпекулација: службеници који су радили на томе били су обухваћени радом НОП-а, па су омогућавали да се на исте бонове подиже храна по два и више пута, а сав вишак на тај начин добијене хране предан је НОФ-у. Крајем јула и почетком августа био је обухваћен радом НОФ-а прилично велики број грађана, а тај се број сваким даном повећавао.³⁷

Довођење многобројних затвореника у град отворило је ново поље рада за НОФ и све организације у граду, а посебно за омладину. Прије свега, формиран је посебни одбор НОФ-а, који је имао да се стара о исхрани затвореника, јер је у затвору било много оних којима није имао ко помоћи, јер су им породице биле далеко или поубијане, затворене и интерниране, а храна коју су Италијани давали није била довољна готово ни за одржавање голог живота. У граду је организовано прикупљање добровољних прилога у намирницама, а затим је храна кувана на више мјеста и достављана на имена неколицина затвореника до којих се претходно дошло. Најчешће су омладинци, а посебно средњошколци, носили храну на затвор или болницу, гдје је било и неколико затвореница са ситном дјецом. Омладинце није требало молити, они су се просто утркивали ко ће чешће носити храну на затвор.³⁸

Крајем јула и почетком августа нарочито је била активна омладинска организација, формирана у три сектора: раднички, студентски и средњошколски. Још првих дана послје пуштања из дворишта команде карабинијера формирана су руководства Скоја за сваки од ова три омладинска сектора.

Политички и васпитни рад са омладином организован је као и раније, по активима и прупама. И поред тешке ситуације у граду и многобројних опасности које су вребале на сваком кораку, мало је било оних који нијесу били обухваћени тим радом. Састанци су редовно одржавани и били су прилично масовни: није био риједак случај да на њих дође по 15 па и 20 омладинаца. На састанцима је омладина информисана о политичкој ситуацији, а када су касније почели пристизати разни пропагандни материјали (прогласи, писма, летаци, новине и сл.) читани су и прорађивани и они. Посвећивало се много пажње патриотском васпитању омладине, па су прорађивани чак и неки чланци који су говорили о истрази потурица у Црној Гори и сл. Тема о истрази потурица била је актуелна не само тада него и током читавог рата, с обзиром на издајнике који су се ставили у службу окупатора.³⁹

Омладинци су били врло активни и као обавјештајци. Прије свега, требало је установити број непријатељских војника, њи-

³⁷ Исто, бр. 9228 VIII 1в—23.

³⁸ Исто.

³⁹ Исто.

хово наоружање, касарне, утврђења у граду и ван града, артиљеријска и митраљеска гнијезда итд. На томе се нарочито радило током августа, а и касније. Омладинци, па и они најмлађи, од 14 до 15 година, показивали су у овом послу много сналажљивости. На примјер, приликом дијељења ручка бројили су италијанске војнике; када су марширали улицама такође и сл. Прикупљани су и подаци о разним издајњидима. Ти су људи праћени по читав дан, па је регистровано у које куће залазе, са киме се састају, о чему разговарају и сл. Тешко је што могло остати скривено од ове широке мреже младих обавјештајаца. Тешко је описати одушевљење, пожртвованост и дисциплинованост са којом су ови младићи и дјевојке од 14 до 18 година обављали овај и све остале задатке.⁴⁰

У најтежим тренуцима, у данима послије устанка, управо су омладинке вршиле курирску службу између града и другова ван града. Оне су тих дана износиле у Бајице санитарски и други материјал.⁴¹

Не мање активне у илегалном раду биле су тих дана и жене, којима је партијска организација такође посвећивала посебну пажњу. Оне су се ангажовале прије свега у раду НОФ-а, а и на другим задацима, као што је обавјештајна служба и сл.⁴²

Као што се види, иако је у Црној Гори била наступила осека оружаног устанка, а у Цетињу бјеснио терор окупатора, већина градског становништва остала је уз Партију и активно радила за циљеве народноослободилачке борбе. То је најбоље потврдила спремност грађана, а посебно омладине, да се масовно одазову позиви да ступе у оружану борбу који им је упућен у другој половини августа 1941, иако до те борбе тада није дошло.

Ево шта се тих дана догађало:

Осмог августа одржано је, у Каменику под Лебршником, покрајинско савјетовање КПЈ. Један од закључака тог савјетовања био је да се изврши свестрана припрема за нове оружане акције против окупатора. На основу тога је привремени цетињски војни комитет 9. августа издао наредбу да се испита могућност напада на окупатора и да напади почну одмах.⁴³ Једанаестог августа овај комитет издао је и један проглас народу среза цетињског, у коме се народ позива да настави оружане акције.⁴⁴ Овај проглас дошао је и у Цетиње, па је прорађен у свима организацијама. Чим су чланови Партије у Цетињу (почетком августа било их је 14, организованих у 4 ћелије) чули за нову директиву и упознали се са садржајем прогласа, упутили су 15. августа посебног курира који је у Мјесни комитет понио захтјев другова из града да им се дозволи излазак, јер не могу дозволити да „пре-

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто

⁴³ Зборник III, 1. док. 8.

⁴⁴ Исто, док. 9

спавају и ову другу офанзиву". Биро комитета је у вези с овим захтјевом донио одлуку да сви они који су спремни да се дисциплиновано боре изађу из града и да том приликом изнесу што више хране и других ствари. У том циљу послат је један друг из руководства у Кошарице, да интервенише и пружи помоћ у случају потребе.⁴⁵ Шеснаестог августа другови из града су поново тражили објашњење о изласку и саопштили да је велики број људи спреман да изађе. Поручено им је нека излази ко хоће и ко може, да се друг из руководства налази у непосредној близини да пружи помоћ, да им се стављају на располагање два одреда, који би напали страже и тако омогућили излаз — само нека јаве вријеме. У Комитету је запажена разлика између извјештаја од 15. и оног од 16. јер се у првом говори о одушевљењу за излазак и борбу, а у другом да је немогуће изаћи поред страже.⁴⁶ Двадестог августа друг из руководства који је требало да организује излазак из града вратио се у сједиште Комитета, јер нико није изашао. Зато је 21. августа Комитет поново писао друговима у граду да изведу из града оне који су старији од 18 година, да не треба звати колебљивце и несигурне итд. Питају зашто се одустало од изласка, ко је то распричао по граду и сл. На основу тога биле су извршене припреме за излазак. Био је заказан дан и час изласка, као и све појединости у вези с тим. Одзив је био масован. Али 23. августа „друговима из Цетиња је наложено да не излазе из Цетиња обзиром на измијењену политичку ситуацију". Ту се заправо радило о директивама Покрајинског комитета о герилским борбама, о чему је ОК тога дана дискутовао. Тако је у посљедњем тренутку људство обавијештено да се излазак одлаже. Ускоро затим један члан руководства и један инструктор пошли су да се састану са два друга из Цетиња, јер је у граду требало извршити реорганизацију партијске организације, формирати биро од 3 члана, искључити из чланства колебљиве и сл., што је тих дана и урађено.⁴⁷

Тако је у Цетињу и даље остао велики број чланова КПЈ и других активиста. Они су у даљем раду постигли још значајније успјехе, којима је Цетиње уврштено у ред градова хероја нашег народноослободилачког рата и револуције. Томе је свакако допринијела реорганизација партијских ћелија и именовања посебног партијског руководства за град (Милутин Вујовић, секретар, и чланови Стане Томашевић и Кошо Ђурић), од када почиње једна посебна етапа у развоју НОП-а у окупираном Цетињу.

⁴⁵ АИИ, бр. 108/IX 2—17 (41).

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто.